

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ АҚ / ҚАРА СӨЗДЕРІ ҰЙЫТҚЫ
БОЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРГЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ ТАЛДАУ,

Қалибек Жайдар

Сулейман Демирель атындағы университет

Педагогикалық және гуманитарлық ғылымдар факультеті

«Қазақ филологиясы» мамандығы 2-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Ph.D, ассоц. профессор **Алтыншаш Құрманәлі**

Бүгінгі таңда лингвистикада түр-түс атауларының зерттелуіне айрықша мән беріліп келеді. Түр-түс атаулары– әрбір халықтың ұлттық мәдениетін танып-білудің негізгі құралы. Зерттеушілердің бұл салаға қызығушылықпен қарауының басты себебі – осында. Мәдениетаралық қатынастың кеңеюіне байланысты, тілі, діні, мәдениеті әр түрлі тілдердегі түр-түс концептісін ашатын сөз тіркестеріне лингвомәдени талдау жасау арқылы, «түр-түс» атауларының тілдегі ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтау өзекті мәселе болып табылады. Мақалада ғылыми зерттеулерде қара түске байланысты атаулар мағынасына қарай бірнеше топқа бөлініп, жамандықтың; қатыгездіктің; бастапқылықтың; киеліліктің қарапайымдылықтың; қайғы-мұңның белгілері ретінде қарастырылады.

Зерттеу жұмысымыздың дереккөздері ретінде «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» 1-2 томдар [1], І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» [2], Ә. Қайдаровтың «Халық даналығы» [3], Ө.Тұрманжановтың «Қазақ мақал-мәтелдер сөздігі» [4], Ө.Ақсойдың «Түрік мақал-мәтелдер сөздігі» [5], М.Йұртбашының «Түрік мақал-мәтелдер сөздігі» [6], М.Язганның «Түрік мақал-мәтелдері, жаңылтпаштары» [7], т.б. еңбектер пайдаланылды.

Қазақ тіл білімінде түр-түс атаулары Н.Аитова [8], Ш. Жарқынбекова [9], С. Күçük [10],

т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектеріне арқау болған.

Әлемнің тілдегі бейнесі мен түр-түс ұғымдарының танымдық қызметі қазақ және түрік фразеологизмдерінде анық көрініс табады. Түр-түс атауларының ішінде «ақ» және «қара» түстерін қарастырмақпыз, өйткені екі халықтың танымында бұл екі түс өзіндік ерекшеліктеріменен айшықталады. Ақ түс – қазақ танымында пәктіктің, адалдықтың, тазалықтың т.б. көп мағына иеленетін түс атауы. Ақ түстің шығуына байланысты айтылған ғалымдардың пікірлері жетерлік. Солардың бірі де, бірегейі Э.В.Севортянның еңбегіндегі ақ түстің этимологиясына жүгінсек: «әке», «аға» - деген атаулардағы екі сөздің негізінде «ақ»-«оқ» (қартаю) етістістігінен шыққан. Ақ- ағу, (жоғары- төмен жылжу) етістігінен шыққан деген бірнеше нұсқасы қалыптасқан [11, 67-б].

Қазақ халқында ақ түс – пәктіктің, адалдықтың, құрметтіліктің белгісі. Оған мысал шамандық дәуірінен қазіргі күнге жеткен қазақ халқында «ағашқа ақ байлау»-деген түсінік бар. Айдаладағы ағашқа, не болмаса зираттардың басындағы ағашқа ақ түсті шүберек байлаған. Бұл рәсім аруақтаға, рухтарға деген құрметтілікті білдірген, яғни сыйынған. «Ақ» түстің этносимволикалық «киелілік», «қасиеттілік» мәнін әулие-әнбилерді, Қыдыр бабамызды сипаттаудан да көреміз, яғни қазақ халқының дүниетанымдық ұғымында олар ақ сақалды, ақ сәлделі, ақ шапанды қария ретінде түсіндіріледі. Айта кететін ерекшелік те осында, түрік халқында «ақ түс» албырап тұрған жастық, күштілік, мықтылық ұғымында болса, қазақ халқында дәурені жеткен қарттық кезді меңзейді. Ақ түске байланыста қазақ танымындағы ұғымдардың аясы өте кең. Оған дәлел *«ақ алтын, ақ ауыз болды, ақ бет, ақ босаға, ақ етек, ақ көйлек, ақ маңдай, ақ өлім, ақ тылсым, ақ халат, ақ арулап жөнелту, ақ жерден қара болды, ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен, ақ білек, ақ безерде көк безер болды, ақ жол, ақ киізге көтеру, ақ көз ерлі көз, ақ*

көбік қылды, ақсирақ жұт, ақ пен қара, ақ сайтаны ұстады, ақ сақалды ары тісті болу, ақ сақал қара сақал, ақ маңдай, ақ бата, ақ жаулық, ақ тылсым т.б.» сияқты көптеген семаларға ие.

Ақ түс түрік халқында «батырлық, мықтылық, күштілік, ұлылық», мағынасында қалыптасқан. Ислам дәуірі келмес бұрын шамандық дәуірінде өмір сүрген түрік халқы ақ түсті «ұлы» деп санаған. Оған мына аңыз мысал бола алады: «Үлген есімді Құдай өзінен бір адам жаратады, оның ағасы жаман рухтардың Құдайы Ерлік өзінен тағы бір адам жаратады. Бұл іске қатты ашуланған Үлген «Сенің жаратқаның- кара адам, менің жаратқаным -ақ адам болады»- деп сол кезден бастап ақтың үнемі үстемдігі күшті, әрі жоғары болыпты-мыс». Ақ түс тазалық, қолынан іс келу сияқты мәндерге ие оған мысал:

Benim yârim gelişinden bellidir.

Ak elleri deste deste güllüdür. Karacaoğlan

Түрік халқында «ақ» түспен байланысты тұрақты тіркестер төмендегідей лингвокультуремаларды бойына сіңіре отырып: «*Ak akçe kara gün içindir: Kazanmakla mutluluk duyduğumuz para dar zamanlarımızda bizi sıkıntıdan kurtarır* (970), *Ak göt (don, bacak), kara göt (don, bacak) geçit başında belli olur: Kimin iyi kimin kötü durumda olduğu sınav sonunda belli olur* (971). *Akın (beyazın) adı (var), karanın (esmerin) tadı (var): Beyaz tenli olanlar, güzel sayılır; ama bu, aldatıcı bir görünüşten ileri gelir. Gerçek güzellik ve şirinlik esmerlerdedir* (972). *Ak koyunu (ala keçiyi) gören, içi dolu yağ sanır: Bir şeyin dıştan görünüşüne bakarak içinin de öyle olduğunu sananlar aldanırlar* (973). *Ak koyunun kara kuzusu da olur: İyi ana-babadan kötü çocuklar çıkabilir* (974). *Ak köpeğin (itin) pamuk pazarına (pamuğa, pamukçuya) zararı vardır: Kötü şey, görünüşte iyi şeye benziyorsa iyi şeyin değeri azalır* (975). *Ağ ata binme, oğlan bege kulluk etme* (976). *Beyaz giyenin yüreğinde yağ olmaz* сияқты мәдени кодтарды көрсетеді.

Қазақ халқы мен түрік халқының ақ түске байланысты тұрақты тіркестердің ұқсас тұстарын кездестіреміз. Мысалы: «*Ақ сайтаны ұстады - ak şeker, kara şeker bir daman soya şeker, aқ киізге көтерін хан сайлады- akçası ak olanın bakma gözünüün karalığına, ақ жерден қара жер болды -ak gün ağartır, kara gün karartır, ақ білек-ak akçe ile ak baldıra güven olmaz, сүттен ақ,суден таза- ak لباس tez kirlir, аққа құдай жақ- hesabi temiz olanın yüzü ak olur, ақ тылсым- ak koyunun kara kuzusu da olur*».

Түрік халқында қара түс- қорқыныштың, ауру, жамандық сияқты теріс мәндерге ие болса, қазақ халқында қара болды (сүйеніш, медеу болды), қара тартты (ес көрді), қара таныды (сауаты ашылды, оқыды), ақ қараны таныды (ақиқатты ажыратты) тұяқ, атамекен, күшті, ірі, қыруар, әдемі сияқты жағымды коннотациялық мәндерде де жұмсалады Мысалы: қара шаңырақ, қара халық, қара орман, қара көз, қара қас, қара шаш және т.б. Түрік халқынында қара түстің пайда болуы жоғарыдағы ақ түске байланысты мифологиямен тығыз байланысты. Қара түске байланысты «*Kara gün kararıp kalmaz (durmaz), (koç yiğit bunalıp ölmez): İnsanın sıkıntılızamanı sürüp gitmez, arkasından ferahlı günler de gelir (1004). Kara haber tez duyulur: Ölüm gibi, başka felaketler gibi haberler, bununla ilgili kimselerin kulağına çabuk yetişir (1005). Karaya sabun, deliye öğüt neylesin: Özü bozuk olan şey, düzeltme çabalarıyla iyi duruma getirilemez (1006). Karga yavrusuna bakmış “benim ak pak evladım” demiş: Kişi kendi çocuğunugüzel, kendi eserini kusursuz görür. Başkalarına göre ne denli çirkin olurlarsa olsunlar (1007). Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan (tüyünden): Kişi kiminyanında durursa onun huyundan kapar (1008). Körün istediği iki göz, biri ela biri boz: Bazılarının elindekiyle yetinmeyip yaptığı yüzüzlük ve açgözlülüğü bildirir (1009). Köseyle alay edenin top sakalı kara gerek:*

Başkasının eksiklikleriyle eğlenen kişinin kendisi kusursuz olmalıdır (1010)»

т.б. семалы тұрақты тіркестер бар.

Қара түстің шығуына байланысты «Қарақ - көздің қарашығы, көз мәнінде түсіндіріледі. Қарақ пен көз синоним сөз. Қазір «қарашық», деп қолданылады. «Қарақ» сөзінен қара, қар, қараша сөздері шыққан. Демек «қара»сөзінің шығу тегі «қарақ» сөзінен туындаған. Қазақ танымында қара түспен астарласып жатқан тұрақты тіркестер баршылық. «Қара азық, қара байлады, қара басқан, қара бастың қамын жеді, қара борбай, қара бітпеген, қара жапты, қара жаяу, қара жермен тең болды, қара жүрек, қара көбейтті, қара көз, қара күш, қара құлақ, қара мысық өтті, қара сирақ, қара тұман, қара шаңырақ, қара хабар, қара күн туды, қара қылды қақ жарған, қара жерге кіру, қара бітпеген, қара көрмегір, жаны қара бақайына кетті, бөркі қара қазандай болды, қайыспас қаражар, қара алтын, қара аруақ, қара байлады, қара жаяу емес» т.б.

Қара түс әдемілікпен байланысты да қолданылады: Қаракөз, Қарашаш. Сонымен бірге, қара түсі – философиялық ұғым, тұрақтылықты білдіреді: қара жер, қара халық, қара мылтық.

Қара түске байланысты түрік халқында “Kazan kazana kara demiş” деген тұрақты тіркес бар. Сайып келгенде, «Әркім өзінен хабар береді» деген сөзбен айшықталады. Қазақта дәл осы тіркеске қарама қарсы мағынада «Қарға баласын аппағым дейді» деген тіркес бар. Кемшілігін кешіре білу мағынасына саяды.

Түрік халқында «karalığı bağlamak» деген ұғым бар, яғни қаралы хабар немесе жаман жағдай болғанда, қара түсті киім киіп немесе қара шүберек байлаған. Қазақтардың «Қара жамылды» деген тұрақты тіркесі бұл ұғыммен дәл сәйкес келеді. Дегенмен айта кететін жайт - қаралы үйге қара тігуде қайтыс болған кісінің жас ерекшелігі ескерілген. «Ölüm

bir **kara** devedir ki herkesin karısına çöker. Өлім – кара түйе, әркімнің есігіне шөгеді».

Қара түсіне байланысты екі халықтың ұқсастықтарына келетін болсақ, «*Қара хабар-haber tez duyulur, kötü haber çabuk yayılır, қара мысық өтті-kara kedi geçmek, қара күн туды-kara gün, қара жанты-ak gün ağırtır, kara gün karartır, қара байлау- kara bağlamak*».

Қорыта айтқанда, «ақ» және «қара» сөзімен байланысты фразеологизмдер қазақ және түрік тілдерінде көптеп кездеседі. Айта кететін ерекшелік, түрік халқында «ақ түс» албырап тұрған жастық, күштілік, мықтылық ұғымында болса, қазақ халқында дәурені жеткен қарттық кезді меңзейді. «Ақ» және «қара» сөзі ұйытқы болған фразеологизмдер аталған тілдерде күрделі және көп деңгейлі түс символикасын білдіретін ауқымды ақпараттық әлеуетке ие болып табылады. Жинақталған тілдік деректерден «ақ» және «қара» түс концептілерінің мәнін айқындауға, екі халық танымындағы тілдік кодты ашып, лингвомәдени лексемаларды ашуға толық мүмкіндік беретінін байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1- том & 9 –том. –Алматы, 2011.
- 2 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы: Арыс, 2007.
- 3 Қайдаров Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай: 2004.
- 4 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. –Алматы, 2004.
- 5 Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. –Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1993.
- 6 Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış Türk Atasözleri. Ankara: Ötüken, 1994.
- 7 Yazgan M. Türk Atasözleri, Deyimleri ve Bilmeceleri. – Almatı, 2008.

- 8 Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы. –Ақтөбе, 2006.
- 9 Жарқынбекова Ш. Концепты цвета в казахской и русской культурах. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
- 10 Küçük S. Türkiye Türkçesinde Renk Adları ve Özellikleri//Uluslararası Sosyal Arastırmalar Dergisi / Volume 3 / 10 Winter 2010.
- 11 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюрских языков. – Москва: Наука,1974.